

Будинок виховання бідних дворян

Невід'ємною складовою частиною національного минулого є історія української благодійності. Традиція добродійності сьогодні надзвичайно актуальна як у науковому плані, так і у практичному застосуванні, що спонукає постійно звертатися до її історичного досвіду.

Наприкінці XVIII ст. держава прагнула до співпраці з суспільством у сфері благодійності, намагалася зберегти і зміцнити власну соціальну опору, що призвело до виникнення серед іншого складних за своєю природою, внутрішньо суперечливих державно-громадських інституцій – приказів громадської опіки. Відповідно до указу 1775 року “Про установи для управління губерній” на них покладалося влаштування та утримання сирітських будинків та будинків виховання, притулків для дітей та дорослих, лікарень, будинків праці, народних шкіл тощо¹.

У віданні Чернігівського приказу громадської опіки якраз і перебував заснований у 1804 році Будинок виховання бідних дворян.

Проблема доброчинності у Російській імперії почала досліджуватися із середини 50-х років XIX ст. До 1881 року було опубліковано майже 4000 книг і статей, присвячених цьому питанню, що свідчить про інтерес громадськості до зазначеної проблеми². Теоретичне осмислення цього явища розпочалося з кінця XIX ст. Взагалі, до 1917 року бібліографія з теми благодійності налічувала десятки тисяч найменувань спеціальних книг, брошур, статей та нотаток у періодичних виданнях. В них висвітлювалися як загальні риси благодійності, так і окремі її види та напрями³. Та незважаючи на велику кількість праць, окремі аспекти історії Чернігівського будинку виховання бідних дворян були розглянуті лише П.М. Добровольським⁴.

Після 1917 року доброчинність була визнана явищем класового суспільства. Тому, як проблема взагалі, так і історія Будинку виховання зокрема, за радянських часів зовсім не досліджувались.

Тільки наприкінці 80-х років XX ст. відродився інтерес до історії благодійності. Сучасні російські науковці чимало зробили у вивченні цієї проблематики, приділивши значну увагу доброчинності як явищу суспільного життя, державній політиці з цього питання в різні періоди історії тощо⁵.

Українські дослідники дедалі більше прилучаються до вивчення історії вітчизняної благодійності. Вони, зокрема, розглядають становлення й функціонування у XIX – на початку XX ст. переважно на регіональному рівні мережі інституцій громадської⁶, церковної⁷ благодійності, приказів громадської опіки⁸ в Україні. Багато науковців звернулися до діяльності окремих відомих доброчинців та меценатів⁹.

Проте дослідження з історії Будинку виховання бідних дворян у Чернігові сьогодні відсутні. Мета пропонованої статті – охарактеризувати особливості організаційної форми даної інституції та соціальні результати її діяльності протягом усього часу існування (1804–1840 роки).

Думка про заснування у Чернігові Будинку виховання бідних належала малоросійському генерал-губернатору князю Олексію Борисовичу Куракіну. В той час у Чернігові постало питання будівництва приміщення для малоросійського генерал-губернатора, але відповідного місця не знайшлося. Тоді було вирішено обміняти маєток Чернігівського

архієрейського будинку “Бобровщина” разом із замиським будинком архієрея на більш потрібні для духовного відомства казенні угіддя. Відповідно до височайшого повеління від 22 жовтня 1802 року обмін був здійснений і, таким чином, замиський архієрейський будинок разом з іншими будівлями та ділянкою землі, яка починалася від губернаторської садиби¹⁰ (тепер це територія військово-історичного музею) надійшов у розпорядження О.Б. Куракіна. Але, як відомо, генерал-губернатору не сподобався тогочасний Чернігів і він відмовився від будівництва в ньому своєї резиденції. А існуючі будівлі літнього архієрейського будинку князь вирішив використати під Будинок виховання бідних¹¹.

З приводу його заснування О.Б. Куракін листувався з попечителем Харківського навчального округу графом Северином Осиповичем Потоцьким, якому згідно із законом від 24 січня 1803 року були підпорядковані навчальні заклади майже усієї Південної Росії, у тому числі Чернігівської губернії. О.Б. Куракін розглядав Будинок виховання бідних як самостійний заклад. А граф С.О. Потоцький вважав необхідним об'єднати його з гімназією, заснування якої у Чернігові передбачалося Попередніми правилами народної освіти, затвердженими 26 січня 1803 року¹². О.Б. Куракіну вдалося отримати через того ж С.О. Потоцького дозвіл міністра освіти графа Петра Васильовича Завадовського на заснування Будинку виховання бідних. У короткий термін Мироносицька церква, яка існувала при головному будинку, була скасована, зроблені інші необхідні приготування¹³.

В цей же час відбувалося жваве листування О.Б. Куракіна з чернігівським цивільним губернатором. Так, 23 січня 1804 року він пише: “Обращая внимание на учреждение богоугодных заведений по губернии, Вашим превосходительством начальствуемой, во исполнение Высочайшего Его императорского величества указа на мое имя в 20 день июня прошедшего 1803 года состоявшегося, в коем все нужные распоряжения губернскому правлению 12 текущего месяца мною даны для скорейшего открытия предположенного в городе Чернигове дому воспитания бедных, на основании краткого начертания, Высочайшего утверждения удостоенного...”

А по малости казенных строений помещение воспитанников на время в доме, мною ныне занимаемом, Ваше превосходительство покорно прошу, яко главного попечителя всего относящегося до призрения человечества, не оставит от стороны Вашей начальственным содействием, чтобы и сия дома воспитания бедных учреждения, восприяла свое начало со всевозможным поспешанием”¹⁴.

Але місцеві урядовці не поспішали, тому малоросійському генерал-губернаторові довелося 23 лютого 1804 року поквипити чернігівського цивільного губернатора І.В. Френсдорфа¹⁵.

Та попри усі труднощі Чернігівський будинок виховання бідних для 50 дітей був урочисто відкритий 1 травня 1804 року¹⁶. Князь О.Б. Куракін на відкритті присутнім не був через нелюбов до надмірних “панегіриків” на власну адресу. Його опікування новоствореним закладом виявилось у складанні особливого “Нарису” (рос. “Начертание” – А.М.), так би мовити статуту Будинку: “Дом воспитания бедных учреждается для вспомоществования неимущим, кои детей своих просвещать в науках и образовать воспитанием не в силах. Дом сей будет от Приказа общественного призрения, который с утверждения главного начальства определяет в оный директора и его помощников. Под именем неимущих разумеются те, кои действительно, по свидетельству местного начальства и по точному осведомлению Приказа общественного призрения, таковыми найдутся.

Полный комплект воспитанников в числе своем простирается до 50, кои одеждою и всем содержанием обеспечиваются из суммы, для сего дома определенной.

Не возбраняется принимать в дом сей, если кто пожелает, пансионеров, с платою за каждого в год по 100 рублей.

Лета приемлемых на воспитание назначаются от 8 до 12 и с обыкновенными, как и по всем прочим заведениям наблюдениями, чтобы оные были во всем здоровы.

Различие состояния приема воспитанников не ограничают, а только в здании для помещения их назначаются два отделения, один для дворянства, другое для разночинцев.

Пансионеры по роду их состояния должны быть нераздельно с воспитанниками, и никакой особености в положении для себя не требуют.

Время пребывания воспитанников в попечении сего учреждения определяется семь лет.

Время же пребывания пансионеров остается на воле платящих за их содержание.

Образование в воспитании, быв предметом сего учреждения, все к тому нужное должно быть введено, для чего и заимствовать оное из правил и положений разных подобных издавна существующих в столицах заведений.

Время для упражнения воспитанников распределяется сообразно назначаемого для наук в училище и в гимназию, куда воспитанники каждодневно ходить будут под присмотром директорских помощников, остальное же затем дабы от праздности ко вреду не обратилось, расположится по соображению начальства.

Директор со своими помощниками от должности своей должны быть неотлучны; всегдашнее его с воспитанниками пребывание обеспечит ожидаемый успех сего заведения.

Оказываемые по экзаменам успехи директором училища должны быть засвидетельствованы письменно директору воспитания, ибо сии свидетельства, купно с одобрением надзирающих в доме воспитания о поведении и нравственности воспитанника, составляют аттестат, с которым воспитывающиеся выпускаться будут.

Если способы учреждения сего дозволит, то начальство не оставит пещись о приеме таковых учителей, коих по общему положению в гимназиях и училищах определено не будет, и кои по предмету воспитания юношества найдутся не бесполезными.

Для надзирания за лучшим успехом в предмете учреждения дома воспитания бедных, начальник губернии пригласит лучших живущих в городе дворян к составлению комитета, которому все учреждения дома и поставленные начальники и самые воспитанники вверены быть должны”¹⁷.

Таким чином, при Будинку виховання бідних окремої школи не було. Діти мали навчатися в існуючих навчальних закладах. 1805 року народна школа була реорганізована у гімназію й вихованці отримали змогу навчатися у гімназії та повітовому училищі¹⁸.

Прикази громадської опіки фінансувалися державою лише при заснуванні (15 тис. руб.). Надалі на створення різних закладів їм дозволялося примножувати капітал за рахунок фінансових операцій, ведення самостійної господарської діяльності й добровільних пожертв¹⁹.

При утворенні Будинку його директор просив виділити з приказу громадської опіки одночасно 6150 руб. та щорічно – по 4500 руб.²⁰ Але цих коштів було недостатньо, про що свідчить і той факт, що всі навчальні посібники та підручники були надані вихованцям з бібліотеки Чернігівської гімназії²¹. Взагалі життя в Будинку нагадувало гімназичне, він був, так би мовити, її частиною, яка відділялася від головного гімназичного корпусу лише садом.

В лютому 1808 року сталася значна подія в житті закладу – вихованці були переведені до новозбудованого приміщення, яке знаходилося “поблизу селища Бобровиця”²².

При відкритті Будинку до нього було прийнято лише 19 дітей, а наприкінці травня 1804 року загальна кількість вихованців становила 42 особи, з яких 19 (11 дворян та 8 різночинців) були зараховані до головної народної школи²³.

22 грудня 1805 року О.Б. Куракіним був встановлений час зарахування до Будинку на

казенне утримання – на початку січня, пансіонерів – на початку січня та липня²⁴.

Штат Будинку, затверджений 19 березня 1804 року, складався з директора, двох його помічників, кухаря, робітника при кухні, ключника при коморі, хлібниці, прачки та двірника²⁵. Як бачимо, кількість безпосередніх вихователів була обмежена, а за фаховим рівнем серед директорів (згодом посада перейменована у наглядча) та їхніх помічників за весь час існування закладу не було осіб з педагогічною освітою або тих, хто мав досвід роботи з дітьми.

Так, першим директором Будинку став губернський землемір Соколов, призначений О.Б. Куракіним за “нравственные знания и добродушие”²⁶. Та невдовзі він помер і почалися пошуки нового наглядча. Врешті-решт генерал-губернатор запропонував на цю посаду Х.І. Шнейдера²⁷. Христофор Іванович (народ. 1752 року) походив з “гессен-дармштадтських дворян”. До 1799 року перебував на військовій службі, в листопаді 1800 року переведений до Герольдії, яка у липні 1801 року призначила його городничим м. Гадяча. 23 лютого 1806 року 54-річний Х.І. Шнейдер затверджений наглядчаем Будинку виховання у Чернігові²⁸.

Після Х.І. Шнейдера цей дитячий заклад очолив Ф.В. Грембецький (народ. 1774 року). Федір Васильович також походив з дворянської родини. Служити почав ще 1784 року на різних посадах в установах Чернігівської та Катеринославської губерній, Таврійської області, а 1790 року вступив на військову службу й неодноразово достроково нагороджувався чинами “за отличия в сражении”. 1797 року Федір Васильович звільнився за власним бажанням з військової служби та працював на виборних посадах у Чернігівській губернії. А 31 грудня 1808 року призначений наглядчаем Будинку виховання бідних²⁹ і був ним понад 20 років. Важко судити про діяльність Ф.В. Грембецького на педагогічній ниві протягом усього часу його керівництва, але залишилися спогади вихованця, який поступив до Будинку в 1827 році: “В воспитательном доме я застал еще стародавнего смотрителя этого воспитательного дома – Грембецкого. Он сидел тут что-то лет с двадцать. Жирная, мешковатая, обрюзглая личность, не вылезавшая из грязнейшего халата. Он почти не выходил из дому вовсе. В мое время из воспитанников видели его только горькие субботники”³⁰. Про наступних наглядчачів Будинку відомості відсутні, лише є згадка про те, що 1837 року наглядчаем був майор Соколовський³¹.

Нагляд за вихованцями, крім керівника закладу та його помічників, був покладений також на директора училищ Чернігівської губернії. Ще 7 серпня 1806 року О.Б. Куракін звертається до приказу громадської опіки з “пропозицією” наглядчачеві Будинку надавати директорів училищ наступні відомості:

- 1) про необхідні для утримання вихованців харчі, одяг та взуття;
- 2) про випадки захворювання дітей;
- 3) про новоприйнятих вихованців³².

Як вже зазначалося вище, на утримання вихованців кошти виділялися приказом громадської опіки. Сума утримання пансіонерів була встановлена ще у “Нарисах” О.Б. Куракіним і певний час залишалася незмінною³³, а в середині 1830-х років становила вже 250 руб. на рік.

Олексій Борисович Куракін 1808 року залишив посаду малоросійського генерал-губернатора, але продовжував опікуватися заснованим ним закладом. Щорічно він перераховував 2000–3000 руб. на утримання певної кількості дітей. Це дало змогу утримувати у Будинку виховання бідних його коштом у 1810 році 20, 1812 – 20, 1814 – 17, 1815 – 15 пансіонерів³⁴.

З часом кількість вихованців зросла, але постійно збільшувалась і кількість бажаючих

* “Субботники” – щомісячне покарання вихованців за погані поведінку та навчання.

зарахувати до Будинку своїх дітей та підопічних. Прохачі зверталися як до чернігівського цивільного губернатора, так і безпосередньо до малоросійського (згодом – чернігівського, полтавського і харківського) генерал-губернатора, який зазвичай і вирішував першочерговість зарахування та за який кошт – казенний (за рахунок Будинку або додаткових асигнувань приказу громадської опіки) чи пансіонерами (за рахунок внесків О.Б. Куракіна чи на кошти рідних та опікунів)³⁵.

Але не все йшло добре. 1824 року помічник наглядача Будинку титулярний радник Товстоліс подав рапорт чернігівському цивільному губернаторові П.І. Могилевському про зловживання наглядача Ф.В. Грембецького. Розпочалося розслідування, але приказ громадської опіки не поспішав надавати відомості щодо цієї справи³⁶. Губернатор особисто відвідав Будинок виховання і 16 квітня 1825 року повідомив приказ громадської опіки про слушність скарг вихованців на незадовільне їхнє забезпечення, зокрема взуттям. П.І. Могилевський запропонував купувати взуття для вихованців, а не виготовляти його силами працівників Будинку³⁷.

Чернігівський цивільний губернатор П.І. Могилевський доповів малоросійському військовому генерал-губернаторові М.Г. Рєпніну про становище Будинку та вихованців і запропонував наступні заходи щодо його покращання:

– вихованців П. Марачевського, А. Кампа, О. Моцієвського та Й. Десенця “как головных виновников в составлении на своего начальника жалоб и мятежном происшествии, происходившем в Доме воспитания бедных, для примера другим выключить из оног”;

– Товстоліса вислати з Чернігова, оскільки він може продовжувати “укреплять в юных сердцах строптивость против начальства”, а це, на думку губернатора, буде шкідливим як для вихованців, так і для служби, до якої вони готуються;

– заготівлю взуття здійснювати лише за домовленістю з підрядниками, які мають відповідати за його якість;

– якість річей, які виготовляються у самому Будинку, повинна контролюватися приказом громадської опіки;

– збільшити утримання вільнонайманим працівникам Будинку на 50 %;

– побудувати приміщення, необхідні для дотримання санітарно-гігієнічних норм.

Усі запропоновані заходи були підтримані малоросійським військовим губернатором, а титулярний радник Товстоліс “висланий від його сиятельства до Полтави під нагляд полицмейстера як людина, яка дихає ябедою”³⁸.

Не залишався Будинок поза увагою й надалі. У липні 1836 року для ревізії приказу громадської опіки був направлений камергер, статський радник граф О. Салтиков. Він зробив низку зауважень щодо становища закладів приказу, зокрема Будинку виховання бідних дворян. В.о. чернігівського, полтавського і харківського генерал-губернатора граф О.Г. Строганов 20 березня 1837 року запропонував чернігівському цивільному губернаторові М.І. Жукову виправити усі недоліки. Одночасно генерал-губернатор відзначив, що до міністерства внутрішніх справ внесений проект постанови про реорганізацію Будинку виховання бідних дворян відповідно до “Положення про правління сирітськими будинками, які перебувають у віданні приказів громадської опіки”³⁹.

Та становище на краще не змінилося, про що свідчить “буйственный поступок со стороны двух воспитанников” наприкінці 1836 року, внаслідок чого чернігівський цивільний губернатор М.І. Жуков просив дозволу додатково призначити до Будинку виховання “двух знающих употребительнейшие иностранные языки гувернеров для наблюдения за поведением воспитанников и руководства их в практическом изучении языков”⁴⁰. Але О.Г. Строганов вважав цей захід “бесполезным”, з чим погодився і міністр внутрішніх справ⁴¹.

Поступово нагляд за Будинком виховання бідних дворян з боку директора училищ Чернігівської губернії був зведений нанівець, що викликало стурбованість місцевої влади. Чернігівський губернатор М.І. Жуков 31 серпня 1836 року звернувся до міністра внутрішніх справ з проханням підпорядкувати Будинок директору училищ. Після досить тривалого листування міністра з попечителем Київського навчального округу 25 квітня 1837 року М.І. Жуков отримав дозвіл та інструкцію для директора училищ Чернігівської губернії наступного змісту:

“1. Директор училищ Черниговской губернии обязан иметь надзор за порядком и устройством всех частей заведения, называемого Домом воспитания бедных, а потому надзиратель сего заведения сообщает ему словесно о всех своих по заведению распоряжениях, а равно и о полученных от высшего начальства предписаниях.

2. Директор училищ в отношении к Дому воспитания бедных есть, так сказать, ревизор заведения, а потому имеет право требовать от штатных чиновников оною, дабы воспитанники были помещены удобно, одеты опрятно, получали пищу свежую и здоровую, не оставались после классов без занятий, не отлучались из заведения, вели себя прилично, и вообще, чтобы в заведении были соблюдаемы чистота, порядок и благочиние.

3. Для достижения сказанного в предыдущем пункте директор обязан сколько можно чаще и притом во всякое время посещать заведение, и буде заметит упущение или злоупотребление по какой-либо части, то сообщает замечания свои надзирателю для принятия надлежащих мер к исправлению оных; в случае же важных или когда замеченные им беспорядки не будут в свое время исправлены, доводит об оных словесно или письменно до сведения гражданского губернатора.

4. Директор училищ обязан наблюдать, чтобы в должность комнатных надзирателей были определяемы люди благонадежной нравственности и при том имеющие хотя бы первоначальные сведения о необходимых науках, а потому представления гражданскому губернатору об определении и увольнении комнатных надзирателей делаются не иначе, как с ведома и согласия директора училищ.

5. Принятие частных пансионеров в Дом воспитания бедных также не иначе, как с ведома и согласия директора училищ, который предварительно должен удостовериться: а) можно ли поместить нового пансионера не стеснив находящихся уже в заведении воспитанников; б) не был ли желающий поступить в пансионеры исключен из какого-либо учебного заведения за дурное поведение и с) может ли сей пансионер по его летам и сведениям продолжать учение в гимназии.

6. Увольнение воспитанников в отпуск, по особым уважительным причинам, телесное наказание, исключение за неспособность или дурное поведение, а равным образом увольнение окончивших курс гимназического учения делается также не иначе, как с ведома и согласия директора”⁴².

Як відомо, однією з функцій генерал-губернаторів був нагляд, тому вони постійно ревізували на місцях державні установи та окремих посадовців. Не залишалися поза їхньою увагою й заклади приказу громадської опіки. Так, 27 квітня 1837 року О.Г. Строганов особисто відвідав Будинок виховання бідних дворян. Недоліками, які він відзначив у повідомленні до приказу громадської опіки, були:

“1. Что ратирадные места слишком далеко от дома, что весьма неудобно для малолетних воспитанников, особенно в холодное, ненастное и ночное время.

2. Что воспитанники не имеют носков”⁴³.

Пізніше О.Г. Строганов вже на посаді керуючого міністерством внутрішніх справ продовжував наполегливо займатися питанням реорганізації Будинку виховання. І вже у квітні 1839 року господарський департамент МВС повідомляє чернігівського цивільного

губернатора В.О.Шереметева про затвердження імператором пропозиції міністерства щодо реорганізації Чернігівського будинку виховання бідних дворян⁴⁴.

Протягом квітня 1839 – січня 1840 років тривало листування чернігівського губернатора з міністерством внутрішніх справ про створення в Чернігові сирітського будинку на 40 місць та подальшу долю 63-х вихованців Будинку виховання бідних дворян⁴⁵.

Нарешті, 10 січня 1840 року Чернігівський приказ громадської опіки отримав листа від МВС про розподіл вихованців та припис наглядачу Марченку “впредь вверенное ему заведение именовать сиротским домом”⁴⁶.

Розглянувши історію існування цього державного благодійного закладу, бачимо, що далеко не всі завдання, покладені на нього при заснуванні, були втілені у життя. Насамперед це стосується організації навчального процесу – не були введені додаткові посади вчителів, не створена наглядова рада з представників місцевої громадськості. Але, незважаючи на невдачі, цей заклад відіграв важливу роль у вихованні дітей місцевого дворянства та чиновництва, у подальшому їхньому розвитку. Вихованці закінчували гімназію та йшли викладачами у початкові навчальні заклади. Іноді за кошти приказу зараховувалися до вищих навчальних закладів або працевлаштовувалися до місцевих урядових установ й ставали нехай не завжди видатними, але корисними членами суспільства.

¹ Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ). – Вид. I. – Т. 20. – Ст. 14392.

² Межов В.И. Благотворительность в России. Библиографический указатель книг и статей на русском языке, вышедших в России в период царствования императора Александра II. – Спб., 1883.

³ Георгиевский П.И. Призрение бедных и благотворительность. – Спб., 1894; Гогель С.К. Объединение и взаимодействие частной и общественной благотворительности. – Спб., 1908; Дерюжинский В.Ф. Заметки об общественном призрении. – М., 1897; Дмитриев М.Н. Дома трудолюбия. – Спб., 1900; Максимов Е.Д. Очерки земской деятельности в области общественного призрения. – Спб., 1895; его же. Общественная помощь нуждающимся в историческом развитии ее в России. – Спб., 1906.

⁴ Добровольский П.М. К истории Черниговского земского сиротского дома // Земский сборник Черниговской губернии. – 1903. – Март. – С. 45–57.

⁵ Власов П.В. Благотворительность и милосердие в России. – М., 2001; Соколов А.Р. Российская благотворительность в XVIII–XIX веках (к вопросу о периодизации и понятийном аппарате) // Отечественная история. – 2003. – № 6. – С. 147–148; Фирсов М.В. История социальной работы в России. – М., 1999; Щапов Я.Н. Благотворительность в дореволюционной России: национальный опыт и вклад в цивилизацию // Россия в XX веке. Историки спорят. – М., 1994. – С. 84–88.

⁶ Гузенко Ю.И. Становлення і діяльність громадських благодійних об'єднань на півдні України в другій половині XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Херсонської губернії): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2004; Донік О.М. Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914–1918 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Вип. IV. – К., 2002. – С. 155–182; Поляруш С.І. Становлення і діяльність органів державної опіки та громадської благодійності на Лівобережній Україні (1775–1918 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1996.

⁷ Полієнко Г. Добродійність православної церкви Чернігівської єпархії під час Першої світової війни // Сіверянський літопис. – 2006. – № 3. – С. 46–50; Степаненко А.В. Благотворительность православной церкви в Украине в период Первой мировой войны // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Вип. IV. – К., 2002. – С. 133–154.

⁸ Воробей Р.Б. Місце і роль Приказів громадської опіки у системі губернських органів управління (друга половина XIX – початок XX століть) // Сіверянський літопис. – 2006. – № 2. – С. 58–60; Ступак Ф.Я. Прикази громадської опіки в Україні. – К., 2002.

⁹ Донік О.М. Родина Терещенків в історії добродійності. – К., 2004; Григорій Григорьевич Маразли: меценат и коллекционер: Сб. ст. – Одесса, 1995; Ковалинский В.В. Меценаты Киева. – К., 1998; его же. Семья Терещенко. – К., 2003; Лазанська Т.І. “Прагнути до громадських справ” – девіз підприємницької родини Терещенків // Історіографічні дослідження в Україні: Вип. 9. – К., 1999. – С. 167–181; Папакін Г. Господарська, громадська і благодійницька діяльність роду Скоропадських у документах фамільного архіву (друга половина XIX – початок XX ст.) // Сіверянський літопис. – 2006. – № 2. – С. 46–51; Шудрик І.О., Даниленко Л.А. Династія Харитоненків. – Суми, 2003.

¹⁰ Добровольський П.М. Указ. соч. – С. 46.

¹¹ Там само. – С. 47.

¹² Там само. – С. 48.

¹³ Там само. – С. 49.

¹⁴ Державний архів Чернігівської області (далі – Держархів Чернігівської області). – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 13548. – Арк. 3–3зв.

- ¹⁵ Там само. – Арк. 9.
- ¹⁶ Добровольский П.М. Указ. соч. – С. 49–50.
- ¹⁷ Добровольский П.М. Указ. соч. – С. 52–53.
- ¹⁸ Добровольский П.М. Указ. соч. – С. 54.
- ¹⁹ ПСЗ. – Вид. 1. – Т. 20. – Ст. 14392.
- ²⁰ Держархів Чернігівської області. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 183. – Арк. 12; Оп. 2. – Спр. 33. – Арк. 62.
- ²¹ Там само. – Оп. 2. – Спр. 18. – Арк. 6.
- ²² Там само. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 553. – Арк. 5.
- ²³ Добровольский П.М. Указ. соч. – С. 54.
- ²⁴ Держархів Чернігівської області. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 183. – Арк. 4, 7, 11.
- ²⁵ Там само. – Оп. 2. – Спр. 18. – Арк. 3.
- ²⁶ Там само. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 13548. – Арк. 3.
- ²⁷ Там само. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 187. – Арк. 1.
- ²⁸ Там само. – Ф. 127. – Оп. 14. – Спр. 147. – Арк. 7зв.– 8.
- ²⁹ Там само. – Спр. 287. – Арк. 515–517.
- ³⁰ Черниговский воспитательный дом семьдесят лет назад (отрывок из воспоминаний В.М.Л.) // Киевская старина. – 1896. – Ноябрь. – С. 46.
- ³¹ Держархів Чернігівської області. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 1693. – Арк. 224.
- ³² Там само. – Оп. 2. – Спр. 33. – Арк. 27.
- ³³ Там само. – Оп. 1. – Спр. 240. – Арк. 1зв., 2зв.
- ³⁴ Там само. – Спр. 568. – Арк. 1зв.; Спр. 670. – Арк. 1зв., 2зв.; Спр. 719. – Арк. 4зв., 5зв.; Спр. 767. – Арк. 3; Спр. 797. – Арк. 2.
- ³⁵ Див.: Там само. – Оп. 1. – Спр. 183, 240, 370, 407, 413, 596, 644, 685, 1135, 1348, 1415, 1455, 1582, 1648, 1693, 1742, 1775, 1904; Оп. 2. – Спр. 63, 67, 90–97, 99–100, 105–118, 124, 133, 135–136, 152, 159–160, 164–165, 181, 188, 196–197, 203, 205, 210–213, 268, 273–274, 276–282, 284–287, 544 тощо.
- ³⁶ Там само. – Оп. 1. – Спр. 1135. – Арк. 40.
- ³⁷ Там само. – Арк. 61.
- ³⁸ Там само. – Арк. 121–122зв.
- ³⁹ Там само. – Спр. 1693. – Арк. 76–77.
- ⁴⁰ Там само. – Арк. 225–225зв.
- ⁴¹ Там само.
- ⁴² Там само. – Арк. 129, 160–161зв.
- ⁴³ Там само. – Арк. 106.
- ⁴⁴ Там само. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 6770. – Арк. 3–4.
- ⁴⁵ Там само. – Арк. 30–32, 46зв. – 48, 49–52зв.
- ⁴⁶ Там само. – Арк. 56зв. – 58зв.